

علي اسلامي*

چکیده

تفسیر گرانسنگ تسنیم، محصول تحقیق، تنظیم و تدوین درس تفسیر قرآن کریم حضرت آیت الله جوادی آملی - دام ظلّه - در حوزه علمیه قم است. تا زمان تألیف این نوشتار ۱۶ جلد از آن منتشر شده است و تا پایان قرآن به حدود ۸۰ جلد خواهد رسید.

تسنیم تا کنون چندین بار در درون و بیرون کشور حایز رتبه برتر شده است؛ از جمله در سال ۱۳۸۵ (هـ. ش) به عنوان «تحقیق برتر در عرصه مطالعات اسلامی و قرآنی» از سوی «آسیسکو» برگزیده شد. نام تسنیم برگرفته از آیه ۲۷ سوره «مطفّین»، و تسنیم نام چشمه‌ای بهشتی است که شراب طهور مقربان الهی از آن می‌جوشد. آن مفسر حکیم، تفسیر خود را از آن رو تسنیم نامیدند که وحی قرآنی، این سلطان علوم، چشمه‌سار پر جوششی است که از زلال ناب آن حکمت و همه دانش‌ها بهره‌مندند و اعتبار و ارزش خود را باز می‌یابند.

از بزرگ‌ترین شاخصه‌های ساختاری و محتوایی تسنیم روشمند بودن آن است. در این تفسیر، ذوق و سلیقه شخصی، استحسانات عقلی و عرفی و پیش‌فرض‌های علوم گوناگون بر قرآن تحمیل نشده و دخالتی در تفسیر آیات ندارند. در نوشتار حاضر امور زیر بررسی شده‌اند:

۱. ویژگی‌های ساختاری و محتوایی تسنیم. ۲. مقایسه تسنیم با المیزان و بیان وجوه اشتراک آن دو و امتیازها و نوآوری‌های تسنیم. ۳. اخلاق علمی مفسر تسنیم. ۴. تسنیم و مفسر آن از نگاه دیگران. ۵. منابع و مآخذ تسنیم.

نوشته پیش‌رو ثمره بررسی‌های روش‌شناسانه مؤلف درباره تفسیر تسنیم است که برخی از مباحث آن از نصوص روش‌شناسانه بنانی و بیانی استاد مفسر و برخی از تأمل در این اثر نورانی استفاده شده است.

کلید واژه‌ها

تفسیر، تسنیم، ساختار تفسیر، ویژگی محتوایی، اخلاق علمی، منابع و مآخذ.

• درآمد

تفسیر گرانسنگ تسنیم محصول درس تفسیر ترتیبی قرآن کریم است که در پاییز سال ۱۳۶۱ (ه.ش) حکیم متأله و مفسر گرانقدر معاصر، حضرت آیت الله جوادی آملی - دامت برکاته — آن را در جمع عالمان و قرآن پژوهان حوزوی، در حوزه علمیه قم آغاز کرد و هم‌اکنون با گذشت ۲۶ سال از عمر پربرکت آن، همچنان ادامه دارد.

درس تفسیر استاد مفسّر، به حق، شجره طویای بهشتی بود که با عنایات ربّانی در زمینه مستعد حوزه علمیه قم به بار نشست و امروز دین پژوهان فرهیخته به ویژه قرآن پژوهان و مفسران، در ایران و جهان از میوه‌های شاداب و شیرین آن بهره می‌برند، چنان‌که سایه و نسیم دلپذیر آن از راه تبیین و تبلیغ خواص، عطیه الهی برای توده مسلمانان است.

استاد مفسر درباره شروع درس تفسیر خود چنین می‌نویسد:

پاییز ۱۳۶۱ بدون سابقه دعوت، پیشنهاد، سنت حوزوی و هیچ عامل دیگر بلکه فقط به سائقه نفعه ملکوتی، مصمم شدم که تفسیر قرآن کریم چون فقه دارج، رایج شود و صدها نفر در حریم مانده و حرم مآدیه وحی احرام ببندند و فئام اندر فئام در نهر و بحر کلام خداوند، سباحت و غوص نمایند و از طارف و تلید آن، طرفی ببندند و کام مشتاقان معارف الهی را که طنین دلنواز «اطلبوا العلم ولو بایران» به عنوان اولین پیام ثوره اسلامی به رهبری امام راحل علیه السلام صولت و ثورت مرکزیت اقلیم‌های دیگر را تحت الشعاع قرارداد و آنان را به ایران (یا به بنان و بیان ایرانی) سوق داد شیرین نمایند.

(دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، ج ۱، ص ۸۵۶؛ سرچشمه اندیشه، ج ۱، ص ۴۵۱ - ۴۵۲)

این درس که برای تأمین نیاز علمی حوزویان آغاز شد، بعدها زمینه‌ای برای تدوین تفسیر تسنیم فراهم ساخت. در این درس پربرکت، تا زمان ارائه این نوشتار نیمی از قرآن کریم را مفسر فرزانه تفسیر کرده و به تفسیر سوره مبارک «مریم» رسیده است.

در سال ۱۳۷۲ برای تحقیق و تنظیم آثار آیت الله جوادی به ویژه تفسیر تسنیم که امّ الكتاب آثار ایشان است، «مرکز تحقیقاتی اسراء» تأسیس و با تشکیل چند گروه پژوهشی از جمله «گروه تفسیر ترتیبی» تحقیق، تنظیم و تدوین آثار معظم له از جمله تسنیم آغاز شد.

انتشار تسنیم از سال ۱۳۷۵ (ه.ش.) آغاز شد و تا زمان تألیف این نوشته شانزده جلد از آن منتشر شده است: جلد ۱، پیشگفتار مفسر و تفسیر سوره «حمد»، جلد ۲ — ۱۲ تفسیر سوره «بقره» و جلد ۱۳ - ۱۶ تفسیر سوره «آل عمران» است. دروس تفسیری استاد مفسر (تفسیر سوره حمد تا کهف) در پنجاه جلد تنظیم شده و پیش‌بینی می‌شود ۱۵ جزء پایانی قرآن کریم به خواست خدای سبحان در ۳۰ جلد عرضه گردد. در نتیجه شمارگان مجلدات تسنیم به ۸۰ جلد خواهد رسید.

تفسیر قیّم تسنیم تاکنون چندین بار در درون و بیرون کشور، حایز رتبه برتر شده است؛ از جمله در سال ۱۳۸۵ (ه.ش.) به عنوان «تحقیق برتر در عرصه مطالعات اسلامی و قرآنی» از سوی «آیسیسکو» — سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی سازمان کنفرانس اسلامی است — برگزیده شد. (ر.ک: سالنامه حکمت و معارف اسلامی اسراء، مقدمه)

نام کتاب، برگرفته از آیه ۲۷ سوره «مطفّفين» است. در فرهنگ اسلامی، «تسنیم» که برگرفته از ریشه «سن ن م» (واژه‌ای حاکی از علوّ و ارتفاع: بلندی و برتری) (معجم مقاییس اللغة، ج ۳، ص ۱۰۷) است، نام چشمه‌ای بهشتی است که شراب طهور ویژه «مقربان الهی» (برترین بندگان خدا: معصومان و مخلصان) از آن می‌جوشد. یادکرد این چشمه بهشتی در سوره «مطفّفين» بدین شرح است که ارزش «رحیق مختوم» (شراب ابرار) بر اثر آمیزه‌ای است که از چشمه تسنیم (ویژه مقربان) دارد: ﴿إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ... يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ * خِتْمُهُ مِسْكَ وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَفِسُونَ * وَمِزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ * عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ﴾. (سوره مطفّفين، آیات ۲۲ - ۲۸)

از آنجا که اعتبار و ارزش همه دانش‌ها از جمله حکمت، رهاورد هماهنگی و سازگاری با سلطان علوم، یعنی وحی قرآنی است، مفسر حکیم با الهام از این معرفت قرآنی، اثر فلسفی خویش (شرح حکمت متعالیه)، را رحیق مختوم و اثر تفسیری گرانسنگ خود را تسنیم نامیده‌اند. (ر.ک: تسنیم، ج ۱، ص ۲۷ - ۲۸)

نوشته پیش رو، ثمره بررسی‌های روش‌شناسانه مؤلف درباره تفسیر تسنیم است که برخی از مباحث آن از نصوص روش‌شناسانه بنانی و بیانی استاد مفسر و بعضی نیز از تأمل در این اثر نورانی و حیاتبخش تنظیم شده است.

شایان ذکر است که برای هر یک از ویژگی‌ها و شاخصه‌های مطرح شده درباره تسنیم در این نوشتار، نمونه‌هایی را می‌توان برشمرد؛ لیکن برای رعایت اختصار، از ذکر آنها

پرهیز و به مقاله‌ای دیگر یا اثری مستقل در معرفی تسنیم واگذار می‌شود.

• ویژگی‌های ساختاری تسنیم

تسنیم از تفاسیری است که در تألیف و ارائه مباحث، ساختاری منظم و منسجم دارد.

ویژگی‌های ساختاری و سبک ارائه مباحث در تسنیم بدین شرح‌اند:

۱. نگارش به زبان فارسی: چون نخستین مخاطبان تسنیم فارسی زبانان‌اند، ابتدا به فارسی نگارش و انتشار یافت. فارسی و روان بودن زبان تفسیر زمینه‌ای برای بهره‌گیری گسترده‌تر فارسی زبانان شیفته علوم و معارف قرآنی است، گرچه وزانت و صلابت محتوای مبرهن و همچنین نثر فولادگونه آن در برخی موارد^۱، دستیابی برخی از مخاطبان را به آن دشوار کرده است. هم‌اکنون ترجمه عربی آن در دست اقدام است و به خواست خداوند در آینده به زبان‌های دیگر از جمله انگلیسی و اردو ترجمه خواهد شد.

۲. مخاطبان تسنیم: مخاطبان این تفسیر، قرآن پژوهانی‌اند که با مباحث تفسیر و علوم قرآن آشنایی ابتدایی دارند. فهم عمیق و دقیق برخی مباحث آن نیز تنها بهره گروهی اندک از مفسران^۲ مدقق و وحی الهی است.

۳. محتوای پیشگفتار مفسر: منابع و مبانی تفسیر، مناہج تفسیری مفسران و روش خاص مفسر در تسنیم و برخی مباحث علوم قرآنی مؤثر در استنباط از قرآن در مقدمه‌ای مبسوط با عنوان «پیشگفتار مفسر» آمده‌اند.

۴. محتوای پیشگفتار سوره: در آغاز هر سوره مباحث کلی در شناساندن سوره در محورهای گوناگون با عنوان «پیشگفتار سوره» مطرح شده‌اند. از جمله مباحث پیشگفتاری در سوره‌ها «فضای نزول سوره» است که به تبیین اوضاع و ویژگی‌های دوران نزول سوره می‌پردازد. «فضای نزول» اوضاع عمومی و اوصاف مردمی و رخدادهایی است که در مقطع زمانی نزول یک سوره در حجاز و بیرون آن وجود داشته است و نزول سوره پاسخی — بدون اختصاص — به نیازها و اقتضائات ویژه آن دوران است.

عنایت و اهتمام ویژه تسنیم به تبیین فضای نزول سوره در تفاسیر شیعه و اهل سنت کم

نظیر است. (ر.ک: تسنیم، ج ۱، ص ۲۳۵؛ ج ۲، ص ۳۷-۶۲؛ ج ۱۳، ص ۴۰-۴۴)

۱. بخشی از مباحث تسنیم، تقریر درس تفسیر ترتیبی مفسر در جمع حوزویان و بخشی از آن اثر قلمی ایشان است که در بازنگری نهایی بر مطالب پیشین افزوده‌اند. گرچه در تنظیم نهایی تسنیم این دو بخش به هم آمیخته شده است، نثر متین و مسجع‌گونه و زیبای مفسر برای مخاطبان ادیب، آشکار است.

۵. فصل‌بندی: برای آسان‌یابی مباحث، هر آیه یک فصل و از مباحث آیه پیشین و پسین جدا شده است، مگر پیوندی میان مباحث تفسیری دو یا چند آیه باشد؛ مانند اینکه مستثنا منه در آیه قبلی و مستثنا در آیه بعدی باشد.

۶. چینش ویژه مباحث: ذیل هر آیه از تسنیم مباحث بدین‌گونه چینش شده‌اند:

ا. گزیده تفسیر: عصاره مباحث تفسیری در ابتدای آیه آمده است.

ب. مفردات: شرح و تبیین برخی واژگان به کار رفته در آیه، با استناد به منابع واژه‌پژوهی در این بخش ارائه شده است.

در تبیین مفردات آیه از ذکر مباحث دامنه‌دار واژگانی و ادبی که در برخی تفاسیر آمده‌اند خودداری و به اندازه نیاز تفسیری آیه، به این‌گونه مباحث پرداخته شده است.

شایان ذکر است که در تسنیم افزون بر نقل از منابع واژه‌پژوهی، در موارد فراوانی برای روشن شدن معنای واژه، از قرآن و روایات بهره گرفته شده است. (برای نمونه رک: تسنیم، ج ۱، ص ۴۴۵ - ۴۴۶)

ج. تناسب آیات: این مبحث، عهده‌دار بیان پیوند آیه مورد بحث با آیه یا آیات پیشین و گاه ربط آن با آیه یا آیات پسین است، تا پیوند زنجیره‌ای آیات در سوره به درستی ترسیم شود.

د. تفسیر: در این قسمت، مباحث اصلی تفسیر آیه، به ترتیب چینش آن‌ها در همان آیه آمده‌اند. بحث‌های تفسیری، مباحثی‌اند که از «سباق آیه» - یعنی واژگان، تعبیرها، جمله‌ها یا تمام آیه مورد بحث - یا از «سیاق آیه با آیات دیگر» - یعنی ساختار کلی کلام و از جمله در پی هم آمدن واژگان و طرز جمله‌بندی - برداشت می‌شوند و «مستند» به آیه‌اند.

هـ. اشارات و لطایف: ذیل این عنوان مباحث «مرتبط» با آیه می‌آیند که با موضوع آیه مورد بحث پیوند دارند؛ ولی از واژگان، تعابیر و جمله‌های آیه به شکل متعارف بر نمی‌آیند.

و. بحث روایی: این مبحث، عهده‌دار نقل روایات تفسیری آیه، تبیین محتوای آن‌ها، بیان هماهنگی یا ناسازگاری‌شان با آیه، داوری درباره روایات مخالف آیه و سرانجام، بهره‌گیری از روایات در تفسیر آیه است.

۷. گزیده تفسیر به جای ترجمه: در تسنیم، پیش از طرح مباحث تفسیری هر آیه، عصاره

^۱ . مراد از سباق، همان تبادر معنا از لفظ به ذهن است: «ما یسبق إلى الذهن» که مربوط به کلمه است با توجه به وضع آن برای معنایی خاص و علم شنونده به وضع مزبور؛ اما سیاق آن است که از خود کلمه نکته‌ای به ذهن نمی‌رسد؛ لیکن آن کلمه با استناد عبارات پیشین مطلبی را افاده می‌کند.

مباحث تفسیری با عنوان «گزیده تفسیر» به جای ترجمه می‌آید که آیینۀ مباحث تفسیری آیه است و با تأمل در آن، به اجمال می‌توان به محورهای گوناگون تفسیر آیه پی‌برد. گزینش گزیده تفسیر به جای ترجمه بر این پایه است که ترجمه دقیق و معادل‌یابی برای واژگان قرآنی بر اثر محدودیت زبان ترجمه، کاری ناشدنی یا دشوار و در صورت دستیابی به آن کم اثر است.

۸. تفکیک بحث تفسیری از اشارات و لطایف: چنان‌که گذشت مباحث تفسیری با اشارات و لطایف فرق دارند: در اولی، مباحث «مستند» به آیه می‌آیند؛ اعم از اینکه به سباق آیه مستند باشند یا به سباق آن و اعم از آنکه به بخشی از آیه مستند باشند یا به تمام آن؛ اما در دومی، مباحث «مرتبط» با آیه می‌آیند؛ یعنی مباحثی که از واژگان، تعبیرها و جمله‌های خاص آیه به شکل متعارف استفاده نمی‌شوند؛ ولی با موضوع آیه پیوند دارند.

عنوان «اشارات و لطایف» از حدیث امام صادق و امام حسین علیهما السلام برگرفته شده است: *كتاب الله على أربعة أشياء: على العبارة والإشارة واللطائف والحقائق. فالعبارة للعوام والإشارة للخوادم واللطائف للأولياء والحقائق للأئمة*. (بحار الانوار، ج ۸۹، ص ۲۰) این مباحث قرآنی که صبغه‌های گوناگون فلسفی، کلامی، عرفانی، اخلاقی، اجتماعی، سیاسی و فقهی دارند، گاه از نظر عمق و مستوا از سطح مباحث تفسیری رایج برتری دارند.

اشارات و لطایف که اجتهادی‌ترین بخش تسنیم است، نشان دهنده اشراف مفسر حکیم بر حکمت متعالیه صدرایی، عرفان نظری، مباحث کلامی، بحث‌های اجتماعی و مباحث فقهی و حقوقی است.

۹. تفکیک بحث روایی از بحث تفسیری: تفکیک بحث روایی از بحث تفسیری در تسنیم همانند تفسیر *المیزان*، بر این اساس استوار است که قرآن کریم مطابق حدیث متواتر *تقلین* (بحار الانوار، ج ۲۳، ص ۱۰۸) ثقل اکبر و میزان سنجش روایات غیر قطعی (اعم از متعارض و غیر متعارض) است و روایات پس از روشن شدن خطوط کلی آیه مورد بحث (از راه تفسیر قرآن به قرآن) و عرضه آن‌ها بر قرآن و اطمینان یافتن از عدم مخالفت تبیینی آن‌ها با قرآن، برای تفسیر و تبیین آیه، مورد استفاده قرار می‌گیرند، از این رو نخست باید خطوط کلی آیه مورد بحث رسم شود که میزان قرآنی است و پس از سنجش موزون (حدیث تفسیری) با میزان مزبور و رسیدن به نصاب لازم برای تفسیر، به عنوان سخن و تفسیر «ثقل اصغر» در خدمت «ثقل اکبر» قرار گیرد.

بررسی و بهره‌گیری از روایت باید پس از ترسیم خطوط کلی آیه مورد بحث باشد نه در عرض آن، به گونه‌ای که به کمک روایت اصل معنای آیه فهمیده شود؛ و در تفاسیری که مراحل مترتب مزبور (ترسیم خطوط کلی آیه، سنجش و توزین حدیث تفسیری با میزان قرآنی، بهره‌گیری از حدیث در تفسیر قرآن) پیموده نشده، «میزان» و «موزون» به هم آمیخته شده و حجیت روایات در عرض حجیت قرآن پنداشته شده است، در حالی که حجیت روایات تفسیری بعد از عرض بر کتاب خدا و در طول قرآن است نه در عرض آن. (تسنیم، ج ۱، ص ۱۶۱-۱۶۲، ۱۶۴، ۱۶۶)

از آنچه گذشت روشن شد که تفکیک بحث روایی از بحث تفسیری، اولاً در اندیشه مفسر و فرآیند تفسیر او باید انجام پذیرد و ثانیاً در مقام تدوین باید رعایت شود و تفکیک در «مقام تدوین» و تفسیرنگاری فرع بر تفکیک در «مقام تفسیر» است.

یادآوری: جداسازی موزون (حدیث) از میزان (قرآن) به معنای حجیت مضمون آیه برای اعتقاد و عمل بدون بررسی حدیث معتبر نیست، زیرا تخصیص عام، تقیید مطلق و شرح و تفصیل خصوصیات که همگی در حوزه عدم مخالفت تباینی با قرآن قرار دارند، از راه حدیث به دست می‌آیند و بی‌آن نمی‌توان به آیه عمل کرد.

۱۰. چگونگی ارائه روایات تفسیری: دسته‌بندی روایات تفسیری، عنوانگذاری آنها، شرح و تبیین روایات، تشریح هماهنگی محتوایشان با آیه و توجیه مخالفت ظاهری برخی روایات با آیه، به گونه‌ای که در تسنیم آمده است در تفاسیر قرآن بی‌سابقه یا کم‌سابقه است.

۱۱. فراگیری و گستردگی مباحث: تسنیم، تفسیر ترتیبی قرآن کریم است؛ ولی بر اثر گستردگی و جامعیت مباحث، به ویژه در مجلدات نخست تا اندازه‌ای صبغۀ «تفسیر موضوعی» یافته است، از این رو می‌توان از این تفسیر به «دائرة المعارفی قرآنی» برای مفسران یاد کرد. نمونه‌ای از مباحث فراگیر و گسترده، بحث «خلافت انسان کامل» است که در جلد سوم آن آمده است.

۱۲. بهره‌گیری گسترده از منابع معتبر: رجوع مفسر به نزدیک ۳۰ تفسیر از تفاسیر معتبر کهن و جدید شیعه و اهل سنت و برخی منابع واژه‌پژوهی قرآنی و بهره‌گیری گسترده از منابع مزبور در تسنیم به خوبی آشکار است و پانوشته‌های ارجاعی آن، شاهد این مدعایند.

۱۳. عنوانگذاری مباحث: بر خلاف تفاسیر کهن که مباحث فراوان و گوناگون را بدون عنوان مناسب عرضه کرده‌اند، در تسنیم افزون بر عناوین ثابت (گزیده تفسیر، مفردات، تناسب

آیات، تفسیر، اشارات و لطایف، بحث روایی) عناوین مقطعی، نشان دهنده مباحث گونه‌گون ذیل آیه‌اند.

۱۴. مستندسازی منقول‌ها: هرگونه مطلب نقلی (آیه، روایت و اقوال واژه‌پژوهان، تناسب نگاران و مفسران) به صورت مستند ذکر می‌شوند و نشانی دقیق آن‌ها در پانویست می‌آیند.

• ویژگی‌های محتوایی تسنیم

برخی خصوصیات محتوایی تفسیر گرانسنگ تسنیم را از نظر می‌گذرانیم:

۱. تفسیر، برپایه همگرایی آیات: قرآن مهم‌ترین منبع تفسیری تسنیم و رجوع به آیات آن در همه مباحث، اصلی خدشه‌ناپذیر است و برپایه اطلاع گسترده و فراگیر مفسر به معارف و احکام و حکم قرآنی، هر آیه به گونه‌ای تفسیر شده که در آن، سراسر قرآن (در حد وسع) مورد نظر بوده و از آیات موافق به عنوان استدلال و استمداد استفاده شده و اگر دلیل یا تأییدی از برخی آیات برای آیه مورد بحث نبوده، آیه مزبور به گونه‌ای تفسیر شده است که مناقض با هیچ آیه‌ای نباشد و هرگونه احتمال یا وجهی که ناسازگار با دیگر آیات بوده، مردود دانسته شده است، زیرا ناسازگاری آیات، با انسجام اعجاز‌آمیز قرآن کریم سازگار نیست.

۲. بهره‌گیری از سنت قطعی در تفسیر: مفسر از ادله و مؤیدات روایی در تفسیر هر آیه بهره گرفته و آیه را به گونه‌ای تفسیر کرده است که با سنت قطعی معصومان علیهم‌السلام مناقض نباشد، زیرا تباین قرآن و سنت همان افتراق این دو جبل الهی است که هرگز از هم جدایی ندارند: *لن یفترقا حتی یردا علی الحوض* (بحار الانوار، ج ۸۹، ص ۱۰۳)، چنان‌که جریان موزون و میزان و مطلب لزوم عرض حدیث بر قرآن، مخصوص به غیرسنت قطعی است، چون سنت قطعی خود همانند قرآن کریم میزان است نه موزون، هرچند بر فرض توزین چیزی غیر از هم‌آوایی این دو گوهر معصوم به دست نمی‌آید.

۳. تفسیر براساس هماهنگی عقل و نقل: آیات در بردارنده معارف عقلی (نه احکام تعبدی) با بهره‌گیری از مبادی بین یا مبین عقلی (به عنوان دلیل یا مؤید) تفسیر شده‌اند. تفسیر آیات مزبور به گونه‌ای که با هیچ دلیل قطعی عقلی مخالف نباشد و حکم به بطلان هر وجه یا احتمالی که با موازین قطعی عقلی (و نه مبانی غیر قطعی یا فرضیه‌های علمی) ناهماهنگ باشد، لازم است چرا که تناقض عقل و نقل را هم عقل قطعی مردود می‌داند و هم نقل

معتبر، چون هر دو (عقل برهانی و نقل معتبر)، حجت هماهنگ خدای سبحانند که تحت اشراف وحی نازل بر قلب حضرت ختمی نبوت‌اند، زیرا وحی را پیامبر می‌یابد و عین آن را برای جامعه بشری نقل می‌کند؛ یعنی به غیر پیامبر وحی نخواهد شد (دقت شود).

۴. ارجاع تشابهات به محکمت: بر پایه رهنمود اهل بیت علیهم‌السلام درباره بازگرداندن آیات متشابه به آیات محکم: *من ردّ تشابه القرآن إلی محکمه هدی إلی صراط مستقیم* (بحار الانوار، ج ۸۹، ص ۳۷۷) هرگونه تشابه در آیات مورد تفسیر با استناد به آیات محکم مناسب زوده و معنای حق آیه آشکار شده است.

۵. پرهیز از تفسیر با فرضیه علمی: چون همواره خطر احتمال تبدل یک فرضیه علمی به فرضیه‌ای دیگر هست، مفسر برای فرضیه‌های علمی ارجح برهانی معتقد نیست و قرآن را با فرضیه‌های ثابت نشده تفسیر نمی‌کند، زیرا قرآن ثابت است و فرضیه‌ها متغیرند؛ و ثابت را با متغیر نمی‌توان تفسیر یا بر آن تطبیق کرد.

۶. معیار نبودن کشف و شهود عرفانی در تفسیر: کشف و شهود عرفانی اهل معرفت، هیچ‌گاه معیار تفسیر قرآن قرار نمی‌گیرد و تنها آن منکشف و مشهود، در صورت انطباق با موازین قطعی دینی و اطمینان از صحت آن، از مصادیق آیه شمرده می‌شود؛ نه تفسیر مفهومی و نه محور منحصر آیه.

۷. بازشناسی تطبیق از تفسیر: تشخیص مفهوم از مصداق و خلط نکردن تفسیر با تطبیق از ویژگی‌های آشکار تسنیم است و بارها مفسر درباره روایات شأن نزول یا روایات تطبیقی (نه تفسیری) این نکته را یادآوری کرده‌اند. (برای نمونه رک: تسنیم، ج ۱، ص ۵۴۷ — ۵۵۰، ج ۲، ص ۱۸۲) باید دانست که چنین خلطی شاید آیه را از کسوت کلیت و شمول آن خارج و آن را شخصی کند. مفسر باید ضمن تفکیک تطبیق از تفسیر و توجه به اینکه «تطبیق بر مصداق»، جدای از «تفسیر معنا» است (سرچشمه اندیشه، ج ۱، ص ۱۹) به این نکته نیز عنایت کند که روایت تطبیقی در حد یک تمثیل است نه تعیین؛ و فراگیری معنای آیه را محدود نمی‌کند. (تسنیم، ج ۱، ص ۲۳۳)

۸. سلوک به باطن از راه ظاهر: مفسر باید معارف طولی (ظاهر و باطن قرآن) را در نظر داشته باشد و هر یک را در مرتبه خود نهد و اصالت را هنگام تفسیر به معنای ظاهر بدهد؛ بدین معنا که در مقام تفسیر مفهومی آیه، باطن را اصل نداند تا آیه را فقط بر آن حمل کند، بلکه باید از راه حفظ ظاهر به آن باطن راه یابد و از آن باطن به باطنی دیگر سلوک کند. در

روایات معصومان علیهم السلام ظاهر و باطن داشتن قرآن به روشنی آمده است. (ر.ک: بحار الانوار، ج ۸۹، ص ۹۴ — ۹۵) در تسنیم هیچ‌گاه به معنای ظاهر بی‌اعتنایی نشده است و ظاهر و باطن هر یک در مرتبه خود قرار گرفته است.

۹. نفی اصالت حس و تجربه و عمل در تفسیر: در تسنیم، ظواهر دینی بیانگر معجزات پیامبران علیهم السلام محترم شمرده شده و آیات بیانگر خوارق عادت بر این اساس تفسیر شده‌اند که معارف دینی جزو ماورای طبیعت و از احکام ماده و حرکت و افزایش و کاهش مادی منزّه‌اند و دین، سنت اجتماعی تطور و تحول پذیر، در نتیجه مستعد ف فرسودگی و کهنگی نیست، از این رو تفکر و هابیت که نوعی ماده‌گرایی در لباس مذهب است و معجزات انبیا علیهم السلام را توجیه مادی می‌کند، مخالف عقل برهانی و نقل معتبر دانسته و روش تفسیری استوار بر «اصالت حس و تجربه» یا «اصالت عمل» باطل شمرده و معیار درستی اندیشه، عقل برهانی معرفی شده است؛ نه حس و تجربه و عمل.^۱ (ر.ک: قرآن حکیم از منظر امام رضا علیه السلام، ص ۹۴، ۹۷)

۱۰. راه تشخیص زمان و مکان نزول از راه تدبیر در آیات: در تشخیص مکی یا مدنی بودن سوره‌ها و آیات و نیز تشخیص مقطع نزول آنها در صورت امکان از تدبیر در متن سوره و آیات استفاده شده و از شواهد نقلی فقط در حد تأیید بهره‌گیری شده است.

۱۱. لحاظ آیات کلیدی (غُرر آیات): مفسّر به غُرر آیات سوره نگاهی ویژه دارد و با تکیه بر آیات کلیدی که درخشش بیشتری نسبت به دیگر آیات دارند قرآن را تفسیر می‌کند. این‌گونه آیات، بیشتر بیانگر معارف توحیدی‌اند و برپایه آنها باید قرآن کریم تفسیر شود؛ یعنی با شناسایی و لحاظ آیات زیربنایی، هر وجه یا احتمالی را که در معنای آیات، مخالف با آنها باشد، باید باطل دانست و هر وجه و احتمالی را که به این آیات نزدیک‌تر باشد، باید ترجیح داد، چون توحید، زیربنای همه معارف دینی و پایه اخلاق و اعمال شایسته است. (ر.ک: سرچشمه اندیشه، ج ۱، ص ۴۳۰ - ۴۳۹)^۲

۱۲. رویکرد و گرایش اجتماعی تفسیر: نگارش تسنیم در دوران حاکمیت نظام اسلامی و آزادی

^۱ . تفصیل این بحث در مقاله‌ای با عنوان «منهج تفسیری تسنیم» خواهد آمد.

^۲ . با توجه به اشتراک تسنیم با *المیزان* در منهج و گرایش تفسیری و رعایت اصول و مبانی تفسیر و شناخت قرآن، ویژگی‌های مذکور در بندهای یکم تا یازدهم از مقاله استاد درباره «سیره تفسیری استاد علامه طباطبایی» استفاده شده است.

دین از چنگال اشرار طاغوتی صورت می‌گیرد، از این رو در تفسیر آیات وحی، توجه ویژه به مباحث اجتماعی، سیاسی و حکومتی مورد نیاز نظام اسلامی مشهود است؛ مسائلی مانند فقر و غنا (ر.ک: تسنیم، ج ۵، ص ۳۶۲) و عزت و ذلت جوامع انسانی (ر.ک: تسنیم، ج ۴، ص ۶۵۵؛ ج ۱۰، ص ۵۵۲؛ ج ۱۵، ص ۲۵۷)، اتحاد و اختلاف در جامعه (ر.ک: تسنیم، ج ۴، ص ۶۱۴؛ ج ۱۰، ص ۲۲۴، ۲۶۸، ۲۸۲، ۲۹۶، ۴۰۹، ۴۸۰؛ ج ۱۵، ص ۲۲۹، ۲۳۷، ۳۰۰، ۳۰۲)، عدالت اجتماعی (ر.ک: تسنیم، ج ۱۲، ص ۵۷۴)، امر به معروف و نهی از منکر (تسنیم، ج ۴، ص ۱۳۷؛ ج ۱۳، ص ۴۹۶؛ ج ۱۵، ص ۲۵۷، ۳۴۱)، حدود و قصاص و دیات (تسنیم، ج ۹، ص ۱۵۶، ۱۸۷، ۶۴۵)، حسن سلوک و همجواری با مردم (تسنیم، ج ۵، ص ۳۶۴؛ ج ۹، ص ۶۶۸؛ ج ۱۲، ص ۳۵۸؛ ج ۱۳، ص ۶۶۴)، وفا به عهد و پیمان اجتماعی (تسنیم، ج ۴، ص ۳۲؛ ج ۵، ص ۶۶۲، ۶۳۱؛ ج ۹، ص ۱۲۴؛ ج ۱۴، ص ۶۱۷)، انفاق و خلمات مالی و اطعام گرسنگان (تسنیم، ج ۲، ص ۱۶۷، ۱۷۶؛ ج ۹، ص ۱۰۸، ۶۶۱؛ ج ۱۰، ص ۵۱۳؛ ج ۱۱، ص ۶۶؛ ج ۱۲، ص ۹۲، ۳۱۶، ۳۲۹، ۳۶۵، ۳۸۲، ۳۹۴، ۴۰۱، ۴۱۸، ۴۹۴، ۵۰۹)، مبارزه با مفسده‌گرایان (تسنیم، ج ۲، ص ۵۶۶، ۵۷۴؛ ج ۱۰، ص ۲۲۳)، عبادات جمعی و اجتماعی (تسنیم، ج ۴، ص ۱۱۹)، ولایت فقیه و حکومت دینی (تسنیم، ج ۹، ص ۱۲۳، ۱۷۸؛ ج ۱۰، ص ۲۳۶ - ۲۳۹؛ ج ۱۵، ص ۲۷۴)، رابطه با کافران (تسنیم، ج ۱۳، ص ۶۲۸)، روابط بین الملل (تسنیم، ج ۱۵، ص ۲۷۳، ۴۳۳، ۴۴۲)، دشمن‌شناسی (تسنیم، ج ۶، ص ۴۲)، مبارزه با هرج و مرج (تسنیم، ج ۹، ص ۱۷۸) و تقوای سیاسی اجتماعی و نظامی (تسنیم، ج ۹، ص ۲۰۱، ۶۵۰)، وظیفه دولتمردان و رهبران دینی (ر.ک: تسنیم، ج ۱۴، ص ۱۴۵)، لزوم پرداخت مالیات و تأمین هزینه حکومت اسلامی (ر.ک: تسنیم، ج ۹، ص ۶۶۶)، نفی سرمایه‌داری و اشتراکیت (ر.ک: تسنیم، ج ۴، ص ۶۱۹)، اصول علمی و عملی مدینه فاضله (ر.ک: تسنیم، ج ۱۵، ص ۲۷۰)، جنگ و جهاد (ر.ک: تسنیم، ج ۱۰، ص ۵۳۶) و لزوم پیوند با ارحام، برادران دینی، امت اسلامی و امام مسلمانان. (ر.ک: تسنیم، ج ۲، ص ۵۵۹، ۵۶۱، ۵۷۸)

۱۳. تقریب‌گرایی: مسائل کلامی و مذهبی (مذاهب گوناگون اسلامی) در تسنیم با رعایت کامل مصلحت کلی تقریب‌گرایی مطرح شده‌اند و هرگز از آنها به گونه تنشزا و تفرقه‌انگیز یاد نشده است.

۱۴. پاسخگویی به شبهات: مفسر بزرگوار توجه ویژه‌ای به پاسخگویی به شبهات مطرح درباره معارف قرآنی دارند و به داوری عالمانه درباره شبهات و مکاتبی می‌پردازند که داعیه تأمین سعادت برای بشر دارند؛ مانند مباحثی که درباره پلورالیسم دینی (برای نمونه ر.ک: تسنیم، ج ۵، ص ۳۹ - ۴۰، ۷۷، ۸۰ - ۸۲؛ ج ۶، ص ۲۱۰ - ۲۱۵؛ ج ۱۴، ص ۷۳۷)، سکولاریزم (برای نمونه ر.ک: تسنیم، ج ۱،

ص ۲۳۹)، تساهل و تسامح (برای نمونه رک: تسنیم، ج ۷، ص ۳۹۸ — ۴۰۰؛ ج ۱۵، ص ۴۳۷ — ۴۳۸، ۴۴۸)، اصل تنازع بقاء (تسنیم، ج ۱۱، ص ۷۲۴ — ۷۳۹) و نظریه تحول انواع و تکامل داروینی (رک: تسنیم، ج ۱۰، ص ۴۳۰؛ ج ۱۴، ص ۴۲۹؛ ج ۱۷، ذیل آیه ۱) آمده‌اند. استاد مفسر درباره رسالت مفسران قرآن در پاسخگویی به شبهات می‌نویسد:

سؤالات و شبهات نوپدید عصر ما، رجوعی دوباره به قرآن می‌طلبد و تفسیری از قرآن کریم که پاسخ پرسش‌های عصری در آن ظهور داشته باشد، زیرا در فضای نگارش تفسیرهای پیشین، این سؤالات مطرح نبوده است. (تسنیم، ج ۱، ص ۲۳۹)

۱۵. بازشناسی تمثیل از تحدید و تعیین: قرآن کریم، افزون بر آنکه برای پایین آوردن معارف سنگین و متعالی برای فهم بشر، از تمثیل بهره می‌گیرد: ﴿وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾ (سوره زمر، آیه ۲۷) و خود نیز در برخی موارد به مثل بودن آنها تصریح می‌کند: ﴿وَتِلْكَ الْأَمْثَلُ نُضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعُلَمَاءُ﴾ (سوره عنکبوت، آیه ۴۳): ﴿ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا...﴾ (سوره زمر، آیه ۲۹) در بسیاری از موارد نیز یادکرد مصداق خاص، جنبه تمثیلی دارد نه تعیینی و تحدیدی. در تسنیم به تمثیلی بودن این‌گونه موارد اشاره شده است.

۱۶. بازشناسی بیان‌های وصفی از دستوری: برخی وصف‌های قرآنی پیام دستوری دارند و مخاطب را از راه وصف کردن، به انجام دادن محتوای آن و کسب صفت مزبور فرا می‌خوانند و بعضی صرفاً وصفی‌اند و پیام دستوری ندارند. توجه مفسر تسنیم به این نکته ظریف، راهگشای دستیابی به برخی معارف قرآنی است که شاید از نگاه برخی مفسران دور مانده باشد.

• نوآوری در تسنیم

جامعیت علمی مفسر و بهره‌های فراوان ایشان از علوم اسلامی (علوم ادبی و بلاغی، اصول فقه و فقه، فلسفه و کلام و عرفان، تفسیر و حدیث و...) و نیز روحیه استدلالی و اجتهادی، آزاداندیشی علمی و نبوغ ویژه در نقد و ارزیابی مباحث علمی و همچنین حضور مؤثر و کارساز در فضای علمی و فرهنگی جهان و جامعه معاصر سبب گردیده است تا تفسیر تسنیم عرصه‌ای مناسب برای نوآوری‌ها و ابتکارهای علمی و قرآنی شود.

از مباحثی که در تبیین ویژگی‌های ساختاری و محتوایی تسنیم ارائه شد به اجمال می‌توان به برخی نوآوری‌های این تفسیر روزآمد پی برد. در اینجا به برخی نوآوری‌ها در

«پیشگفتار مفسر» در جلد نخست تسنیم اشاره می‌شود: در میان مباحث کلی قرآن شناسانه و آنچه در معرفی تفسیر و شیوه‌های تفسیری آمده است مباحث و نکاتی بدیع هست که برخی از آن‌ها بدین شرح‌اند:

زبان قرآن، ویژگی‌های حجیت و استقلال قرآن، شبهات استقلال قرآن در تفسیر و پاسخ به آن‌ها، ترسیم صحیح اقسام تفسیر و چگونگی ارتباط اقسام با یکدیگر، تبیین اقسام تفسیر به رأی، بررسی و جمع‌بندی روایات درباره فهم قرآن، بررسی ویژگی‌های اعتبار و حجیت سنت، بررسی شاخه‌های تفسیر قرآن به قرآن، تقسیم تفسیر قرآن به قرآن به «ظاهر به ظاهر» و «باطن به باطن»، چگونگی پیوند قرآن و عترت علیهم‌السلام و قرآن و سنت معصومان علیهم‌السلام، نقش علوم تجربی و معارف برون دینی در تفسیر قرآن، تبیین معیار «دینی بودن» یک مطلب، هرمنوتیک و تأثیر انتظار از متن در تفسیر آن متن، تأثیر آرای مفسران و شأن نزول در تفسیر، تفاوت «جو نزول»، «فضای نزول» و «شأن و سبب نزول» و ... (ر.ک: تسنیم، ج ۱، ص ۳۱-۲۳۸)

• تسنیم و المیزان

آیت الله جوادی آملی از برجسته‌ترین شاگردان مکتب فلسفی، عرفانی و تفسیری مرحوم علامه طباطبایی، مؤلف تفسیر *قیم المیزان* و در واقع از آثار علمی آن علامه بزرگ به شمار می‌آیند. اثر تفسیری آیت الله جوادی، تسنیم نیز از تفاسیری است که پس از *المیزان* به جمع تفاسیر قرآن کریم پیوسته و در بسیاری از مباحث تفسیری ناظر به *المیزان* است.

استاد مفسر، بارها در تسنیم از استاد خود، علامه طباطبایی رحمته‌الله به نیکی و عظمت یاد کرده (برای نمونه ر.ک: تسنیم، ج ۱، ص ۱۹۹، ۲۳۱، ۲۸۳؛ ج ۱۰، ص ۳۰۸) و اثر *قیم ایشان*، *المیزان* را ستوده است، چنان‌که درباره کامیابی علامه در گسترش شیوه «تفسیر قرآن به قرآن» می‌گوید: ... از گفتار، رفتار و نوشتار آقدمین، قدهاء، متأخران و معاصران، عطر دل‌انگیز تفسیر قرآن به قرآن به شامه جان می‌وزد؛ لیکن چنین نافه‌ای را باید در سوق کالای گرانبهای «المیزان» جست‌وجو کرد که در این مضماری، گوی سبقت را از دیگران ربود و هر چند از لحاظ شناسنامه تفسیری آرم بنوت و فرزندی مفسران سلف را داراست، لیکن «فیه معنی شاهد بآبوته» ...

المیزان، وما ادراک ما المیزان، ﴿ذَٰلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَن يَشَاءُ﴾. (سوره جمعه، آیه ۴) راز کامیابی مؤلف بزرگوار *المیزان* در تفسیر قرآن به قرآن ... (تسنیم، ج ۱،

ص ۷۲)

دفاع از حریم *المیزان* نیز در موضعی از تسنیم به روشنی مشهود است، چنان‌که در پاسخ نقدی بر *المیزان* چنین آمده است:

... با رجوع مستأنف به بیان حضرت استاد، علامه طباطبایی رحمته الله روشن خواهد شد که نقد ناقد متوجه اندیشه خاص خویش است؛ نه فرموده استاد رحمته الله. هرگز از سخنان مرحوم علامه بر نمی‌آید که... هیچ یک از امور یاد شده، به مقام منبع *المیزان*، مساس ندارد و کرامت آن را لکه‌دار نمی‌کند. (تسنیم، ج ۱، ص ۲۳۰)

امید مفسر ارجمند تسنیم نیز دربارهٔ اثر جاویدش چنین ابراز شده است:

امید است [تسنیم] به نوبهٔ خود، «المیزان فارسی» باشد نه «فارسی المیزان» و *المیزان* پایان قرن حاضر باشد نه *المیزان* وسط قرن حاضر. البته از وعدهٔ الهی دور نیست، گرچه از گروهی که «يُنَادُونَ مِنْ مَّكَانٍ بَعِيدٍ» (سورهٔ فصلت، آیه ۴۴) دور است. (دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی، ج ۱، ص ۸۶۱؛ سرچشمه اندیشه، ج ۱، ص ۴۶۸)

اکنون به برخی وجوه اشتراک و امتیاز این دو اثر گرانسنگ قرآنی اشاره می‌شود.

• ۱. وجوه اشتراک با *المیزان*

به شش مورد مشترک دربارهٔ تفسیر تسنیم با *المیزان* اشاره می‌گردد:

۱. اشتراک در منهج تفسیری: هر دو تفسیر از تفاسیر اجتهادی و دارای «منهج تفسیری جامع» اند؛ بدین معنا که هر سه روش تفسیری «قرآن به قرآن»، «قرآن به سنت» و «قرآن به عقل» در هر دو هست و تأکید بیشتر هر دو بر شیوهٔ تفسیر قرآن به قرآن است. تبیین شکل ارتباط این روش‌های سه‌گانه تفسیری و گردآمدن هر سه در یک روش جامع و همچنین تبیین جایگاه هر یک از تقلین (قرآن و عترت علیهم‌السلام) در ابلاغ پیام هدایتی اسلام نیز در هر دو اثر به روشنی آمده است.

ب. مبانی و پیش‌فرض‌های تفسیری (اصول موضوعهٔ دانش تفسیر) نیز در هر دو اثر مشترک است و از آنچه دربارهٔ تسنیم گفته شد، *المیزان* نیز شناخته می‌شود.

ج. گرایش تفسیری هر دو اثر «معرفتی، اخلاقی تربیتی، و اجتماعی» یعنی گرایش جامع است.

د. هر دو تفسیر در دوران شکوفایی و اوجگیری «نهضت بازگشت به قرآن» در جهان

اسلام، نگاشته شده‌اند.

ه. هر دو اثر رویکردی تحلیلی و انتقادی به مکاتب فکری معاصر خود دارند و در برابر شبهاتِ معارف قرآنی، پاسخگو و مدافع حریم قدسی قرآن کریم‌اند.
و. هر دو تفسیر در برخی ویژگی‌های ساختاری مشترک‌اند، چنان‌که در هر دو اثر، بحث روایی از بحث تفسیری جداست؛ همچنین همان‌گونه که در *المیزان* بحث‌های علمی از مباحث تفسیری تفکیک شده است، در *تسنیم* مباحث اشارات و لطایف از بحث تفسیری جدا شده است.

• ۲. امتیازهای تسنیم

تفسیر *تسنیم* نسبت به *المیزان* از امتیازاتی ویژه برخوردار است:

۱. بسیاری از مباحث قرآنی و علمی در تفسیر *المیزان* به اجمال و به صورت متنی آمده‌اند که در *تسنیم* به شرح و تفصیل و تعلیل آن‌ها پرداخته شده است، به گونه‌ای که می‌توان *تسنیم* را از منابع مهم بحث و بررسی درباره *المیزان* به شمار آورد و برای تبیین، تعلیل، تصحیح و تکمیل *المیزان* از این اثر ارزشمند بهره گرفت. تفاوت چشمگیر کمی میان این دو تفسیر (*المیزان* ۲۰ جلد و *تسنیم* نزدیک ۸۰ جلد) عللی دارد که یکی از آن‌ها شرح و تبیین مباحثی است که در *المیزان* به صورت متنی یا با اشاره‌ای گذرا ذکر شده‌اند.^۱
- ب. گسترش و تعمیق شیوه تفسیری قرآن به قرآن در *تسنیم*، به گونه‌ای که در هر برگه از آن نمونه‌ای از این روش مشهود است: ابتدایی‌ترین سطح تفسیر قرآن به قرآن آن است که به کمک معاجم و فهرست‌نامه‌های قرآنی، آیات مناسب و مفسر آیه مورد نظر جست‌وجو شوند (آیاتی که واژه مورد نظر در آن به کار رفته است) و با استمداد از آن‌ها آیه مورد بحث تفسیر شود؛ سطح برتر تفسیر قرآن به قرآن آن است که با احاطه و اشراف محتوایی بر سراسر قرآن کریم همه آیات مناسب لفظی و محتوایی گردآوری و با استمداد از آن‌ها آیه‌ای تفسیر شود که گسترش این شیوه تفسیری در *تسنیم* مربوط به سطح برتر است.
- ج. تفسیر *تسنیم* در دوران آزادی دین از چنگال اشرار طاغوتی و زمان حاکمیت یافتن نظام اسلامی نگاشته می‌شود و توجه به نیازهای حکومت دینی در آن مشهود است.
- د. یادکرد گسترده مباحث فقهی در تفسیر آیات الاحکام قرآن و همچنین ذکر مباحث

^۱ . عامل دیگر مبسوط شدن *تسنیم* آن است که برآمده از درسی مهم در جمع قرآن‌پژوهان حوزوی است که استاد مفسر به هزاران پرسش آنان در درس پاسخ داده و از این راه بر حجم مباحث افزوده شده است.

عرفان نظری در تفسیر آیات مربوط به توحید و اسما و صفات الهی نیز از وجوه امتیاز تسنیم نسبت به *المیزان* (ر.ک: تسنیم، ج ۱، ص ۱۹۹) به شمار می‌آیند. البته اصطلاحات خاص عرفان کمتر به کار رفته؛ ولی مباحث عرفانی مطرح شده‌اند.

هـ. نقد و بررسی و پاسخگویی به شبهات دهه‌های اخیر که در دوران حیات علامه طباطبایی رحمته‌الله یا مطرح نبودند یا رواج چندانی نداشتند.

و. دسته‌بندی روایات تفسیری در «بحث روایی»، عنوانگذاری آن‌ها و در بسیاری از موارد نگاهستن اشاره‌هایی پربار و غنی که نشان دهنده دیدگاه‌های مفسر گرانقدر تسنیم درباره روایات تفسیری و کوششی در جهت ارزیابی میراث ارزشمند حدیثی شیعه و اهل سنت در غیر حوزه فقه است.

• اخلاق علمی مفسر

مراد از اخلاق علمی، اوصاف و ویژگی‌های روحی و فکری مفسر در محور تعلم، پژوهش، تعلیم و تألیف است. اثر هر مؤلف آینه اخلاق علمی اوست و تسنیم نیز مظهر مکارم و معالی اخلاق علمی مفسر بزرگوار آن است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. آزاداندیشی علمی: آزاداندیشی علمی مفسر تسنیم را در نقد و ارزیابی اندیشه‌های تفسیری استوانه‌های بزرگ دانش تفسیر مانند طبری (تسنیم، ج ۱۰، ص ۲۶۹؛ ج ۱۳، ص ۵۹۸)، شیخ طوسی (تسنیم، ج ۱۳، ص ۲۸۵؛ ج ۱۴، ص ۶۵۴؛ ج ۱۵، ص ۴۷۳)، صدرالمتألهین شیرازی (تسنیم، ج ۲، ص ۱۰۱)، محی‌الدین عربی (تسنیم، ج ۲، ص ۱۰۱؛ ج ۳، ص ۹۲)، محمد عبده (تسنیم، ج ۱۰، ص ۳۸۹؛ ج ۱۴، ص ۱۶۷)، زمخشری (تسنیم، ج ۱۵، ص ۱۰۲)، سید محمود آلوسی (تسنیم، ج ۱۴، ص ۴۶۷)، قرطبی (تسنیم، ج ۱۴، ص ۴۲۶)، زمخشری (تسنیم، ج ۱۵، ص ۴۷۳)، فخر رازی (تسنیم، ج ۱۳، ص ۲۸۴، ۶۸۹؛ ج ۱۴، ص ۱۸۵، ۶۵۲؛ ج ۱۵، ص ۲۲۸، ۴۷۳)، علاقه بلاغی (تسنیم، ج ۱۳، ص ۵۷۳؛ ج ۱۵، ص ۹۷) و علاقه طباطبایی (تسنیم، ج ۲، ص ۱۴۵؛ ج ۳، ص ۹۲؛ ج ۹، ص ۳۴۷؛ ج ۱۴، ص ۴۷۹، ۵۳۱، ۶۸۶) می‌توان مشاهده کرد.

۲. جامع‌نگری علمی: جامعیت علمی مفسر و بهره‌مندی فراوان ایشان از علوم گوناگون اسلامی به ویژه علوم ادبی و بلاغی، منطق و فلسفه و کلام و عرفان، اصول و فقه و تفسیر و حدیث سبب شده است تا در بررسی هر مسئله و مبحث از مسائل و مباحث علمی در تسنیم، از یک‌سونگری پرهیز گردد و با نگاهی جامع به نقد و ارزیابی و تحلیل علمی درباره آن‌ها بپردازد.

۳. سعه صدر علمی: این ویژگی استاد مفسر در تضارب با اندیشه‌ها، مکاتب و پرسش‌های

دیگران سبب شده است تا هم مجلس درس تفسیر ایشان پذیرای گروه فراوانی از دانش‌پژوهان گردد و هم تفسیر تسنیم جایگاه مناسبی برای یادکرد اشکالات و شبهات درباره معارف و احکام قرآنی باشد. ذکر آرای مخالفان برون‌دینی و درون‌دینی از جلوه‌های این خُلق ستوده است.

۴. خضوع علمی: خضوع علمی مفسر در ساحت معارف قرآنی و روایی، در برگ‌هایی از تسنیم آشکار است. (برای نمونه ر.ک: تسنیم، ج ۱، ص ۱۴۳ - ۱۴۹، ۱۵۷ - ۱۸۴، ۲۱۵ - ۲۲۹؛ ج ۸، ص ۶۹)

۵. روشمندی در استنباط علمی: از بزرگ‌ترین شاخصه‌های ساختاری و محتوایی تسنیم، روشمندی بودن آن است که از جلوه‌های اخلاق علمی مفسر به شمار می‌آید. مفسر ارجمند بدون دخالت دادن ذوق و سلیقه خود یا دیگران و پرداختن به استحسانات عقلی و عرفی، بلکه با پایبندی به منهجی قویم و محکم و براساس اصول پایه‌ای شناخت قرآن به آن می‌پردازد و هیچ‌گاه از مرز اصولگرایی و ضابطه‌مندی گامی فراتر نمی‌نهد. (ر.ک: تسنیم، ج ۱، ص ۱۷۵ - ۲۳۱)

۶. مخاطب‌محوری در تعلیم: مراد از این ویژگی، نگاه به نیازهای علمی و همچنین سطح فهم و اندیشه مخاطب و میدان دادن به پرسش‌ها و نقدهای اوست. این خصیصه یکی از علل حجیم شدن تسنیم است، چنان‌که *المیزان* در آغاز در ۲ جلد نوشته شد و پس از حضور شاگردانی فهیم و سختکوش چون شهید مطهری و آیت الله جوادی در محضر علمی علامه طباطبایی به ۲۰ جلد گسترش یافت.

۷. قدرشناسی از استادان و پیشگامان: آیت الله جوادی در جای جای تسنیم، از پیشگامان دانش تفسیر و علوم قرآن و میراث گرانقدر آنان قدردانی کرده است؛ از جمله استاد خود علامه طباطبایی رحمته‌الله علیه را بارها به عظمت ستوده است. (برای نمونه ر.ک: تسنیم، ج ۱، ص ۲۳۱، ۱۹۹، ۲۸۳) آنچه از صدر و ساقه این اثر و از آغاز و انجام نسبی آن و از ظاهر و باطن این گفتار و از فراز و فرود این نوشتار و بالاخره از قرن تا قدم این اثر برمی‌آید، همانا خضوع، کرنش، فروتنی و اعتراف به مقام منیع حضرت استاد، علامه سید محمدحسین طباطبایی رحمته‌الله علیه است که شاهد تفسیر را در کام و آهنگ تسنیم را در سماع و منظر تبیین کلام خدا را در چشم مفسر تسنیم قرار داد، تا به لطف الهی آنچه مقصود بود از علم به عین آمد و از گوش به آغوش! **لله الحمد و له المنة!**

۸. رعایت ادب و انصاف در نقد: مفسر تسنیم، هم به بیان و نقد آرای تفسیری مفسران پیشین

پرداخته و هم دیدگاه‌های معاصران را در میزان نقد و ارزیابی سنجیده است؛ اما همواره عفت قلم و نزاهت نوشتار را از هرگونه نقد تند و طعن زننده و گزنده و پرخاش ویرانگر رعایت کرده است و نقدهایش همراه با ادب، انصاف و لطافت در تعبیر است.

• تسنیم و مفسر آن از نگاه دیگران

قرآن‌پژوه معاصر، آیت الله معرفت از تفسیر تسنیم به عنوان «تفسیر عرفانی والا» یاد می‌کند و از مفسر آن با عنوان «عارف حکیم» نام می‌برد. (تفسیر و مفسران، ج ۲، ص ۵۳۲) وی همچنین پس از معرفی تفسیر موضوعی آیت الله جوادی و اشاره به شیوه تفسیری ایشان (تفسیر قرآن به قرآن) و بهره‌گیری مفسر از روایات معصومان علیهم‌السلام، مفسر را دارای پیوندی مداوم با قرآن و معلم و مدرس مباحث قرآنی سابقه‌دار در مراکز علمی و دینی حوزوی و دانشگاهی می‌شناساند. (همان، ص ۵۳۶)

سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی سازمان کنفرانس اسلامی (آیسیسکو) و همچنین سازمان فرهنگ و ارتباطات جمهوری اسلامی نیز در پیام خود به مناسبت برگزیده شدن تسنیم به عنوان «تحقیق برتر در عرصه مطالعات اسلامی و قرآنی» در سال ۱۳۸۵ (ه.ش.) خطاب به مفسر، به عنوان «حکیم متأله، فقیه و مفسر برجسته و گرانقدر» چنین آورده‌اند: ... اثر برجسته جناب عالی در تفسیر قرآن کریم «تسنیم» به عنوان تحقیق برتر در عرصه مطالعات اسلامی و قرآنی انتخاب گردیده است و به پاس سال‌ها بهره‌مندی متفکرین جهان اسلام از اندیشه‌های بلند و بینش و دانش وسیع حضرت عالی به ویژه در زمینه تفسیر قرآن کریم که بخشی از آن در تفسیر شایسته فوق تجلی یافته است... (سالنامه حکمت و معارف اسلامی اسراء، مقدمه) در پیام مدیر دفتر منطقه‌ای آیسیسکو در تهران (مدیر المکتب الإقليمي للإیسیسکو بطهران) نیز چنین آمده است:

سماحة آية الله العلامة عبدالله الجوادى الأملى!

أتشرف أن أقدم لسماحتكم التهنة والتبريك لاختياركم أحد أبرز المؤلفين الثلاث في العالم الإسلامي في مجال الدراسات الإسلامية بعام ۲۰۰۶ من قبل منظمة الإیسیسکو ورابطة الثقافة والعلاقات الإسلامية وذلك تقديراً لكتابكم القيم وهو «التفسير التسنيم». ... ولا يخفى على أهل العلم والفضيلة بأن سماحتكم تعتبرون من أبرز الأساتذة الفذة في العالم الإسلامي

— ويحمد الله — تمكّنتم أن تستوعبوا — بعقرتكم المثاليّة وبمنتهى الدقّة
والدراية — ظرايف الفلسفة والعرفان وعلم الكلام واستخدمتم كلّ ذلك
لصالح كتاب النور والديجور فهنيئاً لكم على ذلك التوفيق. (همان)
جناب آيت الله، علامه عبدالله جوادی آملی!

افتخار دارم که تهنیت و تبریک خود را به مناسبت انتخاب شما به عنوان
یکی از سه مؤلف برجسته در جهان اسلام در عرصه پژوهش‌های اسلامی در
سال ۲۰۰۶ از سوی آیسیسکو و سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی تقدیم
کنم.

این انتخاب برای ارج نهادن و قدردانی از کتاب ارزشمند شما، تفسیر تسنیم
است.

بر فرزندگان و فضیلت‌مندان پوشیده نیست که جناب‌عالی از برجسته‌ترین
اساتید کم‌نظیر در جهان اسلام به شمار می‌آید و بحمد الله با نبوغ و
خلافت فاخر و نمونه و با نهایت دقت و درایت توانستید ظرایف دانش‌های
فلسفه، عرفان و کلام را فراگیرید و همه آنها را در خدمت کتاب نور
[قرآن] به کار گیرید.

چنین توفیقی گوارايتان باد!

در سال ۱۳۸۷ (ه.ش.) نیز تسنیم در نمایشگاه بین‌المللی قرآن کریم در تهران رتبه
نخست را به خود اختصاص داد و به عنوان «پژوهش برتر» شناخته شد.
در همین سال، «جشنواره ملی نوآوری و شکوفایی» در شاخه علمی «حوزه علوم ارزشی
و معرفتی گروه دانشمندان حوزه و دانشگاه» برگزیده شد.

• منابع و مأخذ تسنیم

در تسنیم از منابع بسیاری به صورت تأیید یا نقد، مطالبی نقل شده است که برخی از
آنها در یک دسته‌بندی کلی و به ترتیب الفبایی بدین شرح‌اند:

• ۱. منابع تفسیری

آلاء الرحمن بلاغی؛ أنوار التنزیل بیضاوی؛ التبیان فی تفسیر القرآن شیخ طوسی؛ تفسیر آبی السعود؛
تفسیر البحر المحیط ابو حیان اندلسی؛ تفسیر التحریر و التنویر ابن عاشور؛ تفسیر الماوردی؛ تفسیر المنار
محمد عبده و رشید رضا؛ تفسیر القرآن الکریم صدر المتألّهین؛ تفسیر القرآن الکریم معروف به

تسنيم سنام معرفت قرآن

تأويلات مولا عبدالرزاق كاشاني؛ التفسير الكبير فخر رازي؛ التفسير المنير وهبة الزحيلي؛ تفسير بيان السعادة جنابدي؛ تفسير روشن مصطفوي؛ تفسير غرائب القرآن نيشابوري؛ تفسير منهج الصادقين كاشاني؛ الجامع لاحكام القرآن قرطبي؛ رحمة من الرحمن محيي الدين بن عربي؛ روح المعاني آلوسي؛ روض الجنان ابو الفتوح رازي؛ القرآن والعقل حسيني عراقي؛ الكشف زمخشري؛ مجمع البيان طبرسي؛ مواهب الرحمن سبزواري؛ الميزان طباطبائي.

• ٢. منابع لغوي و ادبي

اعراب القرآن الكريم و بيانه محي الدين الدرويش؛ أقرب الموارد شرتوني؛ التحقيق مصطفوي؛ العين فراهيدي؛ الصحاح جوهرى؛ معجم الفروق اللغوية ابوالبقاء؛ لسان العرب ابن منظور؛ مجمع البحرين طريحي؛ المصباح المنير فيومي؛ معجم فروق اللغة أبو هلال عسكري؛ المعجم في فقه لغة القرآن و سر بلاغته؛ معجم مقاييس اللغة ابن فارس؛ مغنى اللبيب ابن هشام؛ مفردات راغب؛ نثر طوي علامه شعراني؛ النهاية ابن اثير.

• ٣. منابع تناسبي

الاساس في التفسير سعيد حوى؛ التفسير البنائي بستاني؛ تفسير التحرير و التنوير ابن عاشور؛ التفسير الكبير فخر رازي؛ التفسير المنير وهبة الزحيلي؛ مجمع البيان طبرسي؛ الميزان طباطبائي؛ نظم الدرر في تناسب الآيات و السور بقاعى.

• ٤. منابع روايي

الاحتجاج طبرسي؛ الاختصاص شيخ مفيد؛ أسباب نزول القرآن واحدى؛ الأمالى صدوق؛ أمالى شيخ مفيد؛ الامالى شيخ طوسى؛ بحار الأنوار محمدباقر مجلسى؛ البرهان في تفسير القرآن بحراني؛ بصائر الدرجات صفار؛ تحف العقول حراني؛ تفسير الصافي، فيض كاشاني؛ تفسير العياشي؛ تفسير الفرات الكوفي؛ تفسير القمي؛ تفسير كنز الدقائق قمى؛ التفسير المنسوب إلى الإمام العسكري عليه السلام؛ تفسير نور الثقلين حوزي؛ ثواب الأعمال صدوق؛ تهذيب الأحكام شيخ طوسى؛ التوحيد شيخ صدوق؛ جامع الأخبار شعيرى؛ جامع البيان طبرى؛ الجامع الصحيح (صحيح مسلم)؛ الدر المنثور سيوطى؛ سنن ابن ماجه؛ سنن الترمذي؛ سنن الدارمي؛ سفينة البحار قمى؛ شرح أصول كافي ما زندراني؛ صحيح البخاري؛ صحيفه سجاده؛ علل الشرايع صدوق؛ العمدة ابن بطريق؛ عوالي اللئالي احسائي؛ عيون أخبار الرضا عليه السلام صدوق؛ الكافي كليني؛ كتاب الخصال صدوق؛ كتاب الطبقات الكبير زهرى؛ كمال الدين صدوق؛ كنز العمال هندي؛ مجموعه ورام؛ المحاسن برقى؛ مستدرک الوسائل نورى؛ مسند الإمام أحمد بن حنبل؛ مصباح الشريعة؛ معاني الأخبار صدوق؛ مكارم الأخلاق طبرسي؛ مناقب ابن شهر آشوب؛ من لا يحضره الفقيه

صدوق؛ نهج البلاغه؛ وسائل الشيعة شيخ حرّ عاملی.

• ۵. منابع فقهي و اصولي

تنقيح الأصول امام خميني؛ تهذيب الأصول امام خميني؛ جواهر الكلام نجفی؛ حاشية كتاب المكاسب غروي؛ الرسائل امام خميني؛ زبدة البيان مقدس اردبيلي؛ سلسلة الينايع الفقيهه مرواريد؛ شرايع الإسلام محقق حلّي؛ العروة الوثقى يزدي؛ عوائد الأيام نراقی؛ فرائد الأصول شيخ انصاري؛ القواعد الفقهية بجنوردي؛ كشف الغطاء كاشف الغطاء؛ كفاية الأصول خراساني؛ مجمع الفائدة والبرهان اردبيلي؛ مسالك الأفهام شهيد ثاني.

نقل از منابع زیر در تسنيم، بيشتتر است:

تفاسير شيعه: التبيان؛ مجمع البيان؛ تفسير القرآن الكريم (صدر المتألهين)؛ تفسير نور الثقلين؛ تفسير القمي. تفاسير اهل تسنن: جامع البيان طبري؛ الكشف؛ الدر المنثور؛ تفسير ابي السعود؛ الجامع لأحكام القرآن (قرطبي)؛ التفسير الكبير (فخر رازي)؛ التحرير و التنوير؛ المنار.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. امام علی بن ابی طالب، نهج البلاغه، گردآورنده: سید رضی.
۳. احمد بن فارس، (۱۴۰۴ق)، معجم مقاییس اللغة، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۴. جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۷ش)، الوحي والنبوة، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ اول.
۵. جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۶ش)، تسنیم، تفسیر قرآن کریم، قم: مرکز نشر اسراء.
۶. جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۲ش)، سرچشمه اندیشه، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ اول.
۷. جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۶ش)، قرآن حکیم از منظر امام رضا علیه السلام، ترجمه زینب کربلایی، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ پنجم.
۸. خرمشاهی، بهاء‌الدین، (۱۳۷۷ش)، دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، تهران: انتشارات دوستان، چاپ اول.
۹. زرکشلی، محمد بن عبدالله، (۱۴۱۵ق)، البرهان فی علوم القرآن، به کوشش یوسف مرعشلی، بیروت: دار المعرفة چاپ دوم.
۱۰. سالنامه حکمت و معارف اسلامی اسراء، (۱۳۸۷ش)، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ اول.
۱۱. صفار، محمد بن حسن، (۱۴۰۴ق)، بصائر الدرجات الكبرى (فی فضائل آل محمد علیهم السلام)، به کوشش کوچه باغی، تهران: مؤسسه الأعلمی.
۱۲. طباطبایی، سید محمدحسین، (۱۳۶۰ش)، قرآن در اسلام، قم: انتشارات هجرت، چاپ اول.
۱۳. عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعة، (۱۹۹۱م)، تفسیر نور الثقلین، تحقیق سیدهاشم رسولی محلاتی، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، چاپ اول.
۱۴. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الأئمة الأطهار، بیروت: دار إحياء التراث العربی، چاپ سوم.
۱۵. معرفت، محمدهادی، (۱۳۷۹ش)، تفسیر و مفسران، مترجم علی خیاط، قم: مؤسسه فرهنگی التمهید، چاپ اول.
۱۶. مهر استاد، سیره علمی و عملی استاد جوادی آملی، (۱۳۸۱ش)، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ اول.
۱۷. نمایه اسراء، (۱۳۸۷ش)، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ اول.

١٨. هندی، علاءالدين على المتقى بن حسامالدين، (١٩٨٥م)، كنز العمال في سنن الاقوال والافعال، تحقيق بكرى حيانى، بيروت: صفوة الصفا، مؤسسة الرساله، چاپ پنجم.

* * *

